

HARMATTA JÁNOS

AZ ALÁNOK KELET-EURÓPÁBAN A KORAI KÖZÉPKORBAN*

Az alánok történeti szerepe Kelet-Európában a népvándorlás korában gyakran tárgyalt, de kevésbé tisztázott kérdés. A fő nehézséget a kérdés vizsgálatában az okozza, hogy a hunok megjelenése után az alán törzsszövetség felbomlott, az alán törzsek különböző török törzsszövetségek keretébe kerültek, s az egyébként sem bőséges történeti forrásanyagban úgyszólván eltűnnek a kutató szeme elől. Kivételt ebben a tekintetben csak a Kaukázusban megtelepedett alánok jelentenek, akikre vonatkozólag többé-kevésbé folyamatos történeti forrásanyaggal rendelkezünk. A régészeti és a történeti kutatás általában jelentős szerepet tulajdonít az alánoknak mind ethnikumuknak, mind pedig anyagi kultúrájuk bizonyos elemeinek továbbélése tekintetében. Éppen ezért fontos a kelet-európai alánokra vonatkozó szegényes forrásanyagot abból a szempontból újra megvizsgálnunk, hogy mennyiben igazolhatók a történeti szerepükkel kapcsolatban az utóbbi évtizedekben felmerült feltevések.

Kelet-Európában a Dontól keletre eső területet az i. e. 125 körüli évek óta az aorsok és sirakok törzsszövetsége tartotta hatalmában. I. sz. 50 és 60 között azonban a Don és az Aral-tó közötti hatalmas területen az aorsok nevét az alán ethnikai megjelölés váltja fel. Ennek az eseménynek a kiindulópontját valószínűleg Közép-Ázsiában kell keresnünk. A Hou-Han-su tudósítása szerint (118 c.) «*Yen-ts'ai* ország nevét *A-lan-ra* változtatta. Területével és városaival *K'ang-kü* alattvalója». Később a Wei-lió azonban már azt írja róla (22. c.): «Régen *K'ang-kü*-nek volt alattvalója, most azonban független.» Úgy látszik tehát, hogy az alán törzsszövetség megalakulása időpontjában függő viszonyban volt *K'ang-kü*-től. Ez a függőség azonban hamarosan megszűnt, s az alán törzsszövetség évszázadokra jelentékeny hatalmi tényezővé vált Kelet-Európában.

Az alán törzsszövetség szerkezete, ethnikai összetétele nem ismeretes. Így azt sem lehet jelenleg megállapítani, hogy mennyiben következett be változás az egykori aors törzsszövetség ethnikai állományában. Annyi mindegyesetre valószínűnek látszik, hogy az alán törzsszövetség létrejötté ethnikai változásokat is hozhatott: új ethnikai elemek érkezhettek az Aral-tó vidékéről Kelet-Európába. Lehetséges, hogy ezek az új elemek hozták magukkal az alán nyelvet is. Mint ismeretes, a kaukázusi alánok fennmaradt részének, az oszéteknek több nyelvjárására jellemző a $\check{c} > c$ és az $\check{s} < s$ hangváltozás. Ennek legkorábbi példáit az i. sz. II. századból ismerjük (pl. *Xsēfarnug*), azonban kétségtelen, hogy már *Yen-ts'ai* neve is ezt az alán hangfejlődést mutatja. Archaikus kínai alakja ugyanis *iam-ts'ád*, amely egy iráni **hamcād* alaknak (< óiráni **hamčyāta-* 'szálláshely') lehet az átírása (vö. oszét *āncad*).

* A SzUTA Régészeti Intézetében 1974. dec. 9-én tartott előadás szövege.

Az *alán* mellett az i. sz. II. sz. első felében feltűnik Kelet-Európában az *ās* név is. Minthogy a II. századtól kezdve tudunk «alán» hangfejlődésről tanúsító neveket kimutatni, nem lehetetlen, hogy ez a jelenség éppen az *ās* népnév feltűnésével áll kapcsolatban.

Az «alán» hangfejlődés lehetővé teszi, hogy az alán vagy *ās* ethnikum elterjedését történeti források hiányában is nyomon kövessük. Így a Fekete-tenger északi partvidékének görög városaiban fennmaradt feliratokon előforduló «alán» nevek tanúsága szerint az alánok megtelepültek a Don torkolatvidékén, a Krim-félszigeten, s szórványosan Olbiáig kimutathatók. Jelenlétüket a Krim-félszigeten Arrianosnak «Az alánok elleni harcalakzat» értekezése és Bosporosban egy alán tolmács előfordulása is bizonyítja. A IV. században Bosporosban «alán» neveket viselő királyok uralkodtak. Az alán törzsszövetség nagy kiterjedését északi irányban a zürjén *öksy*, votják *eksei* 'császár, fejedelem' szavak bizonyítják, amelyek az alán *xsay*, *xsē* 'király' szó átvételei. Minthogy az alán törzsszövetség a IV. sz. végén felbomlott s e szó az alánból kivesszett (helyébe jövevényszavakat, mint *malik*, *padcax*, vettek át), kétségtelen, hogy az átvétel a zürjénbe és a votjákba még a IV. század előtt történt.

Különösen fontos volna a gótok és az alánok birtokolta területek elhatárolása. Hogy a két nép Kelet-Európában érintkezésben állott egymással, azt többek közt a gót *gawi* 'körzet, vidék' szó bizonyítja, amely az alán **gavi* 'települési körzet' (vö. oszét *gäu*, *gäu* 'falú') átvétele. A gótok megtelepültek a Krim-félszigeten, amelynek egy része azonban az alánok kezében maradt. Az sem látszik valószínűnek, hogy az ostrogótok keleti határa a Don folyó lett volna. A gótok hatalmának kiterjesztése Kelet-Európában csak Ermenrichus királysága alatt következett be, azonban jellemző módon a meghódított népek felsorolásában csak a Dnyepertől északra és északkeletre eső törzseket találunk, az alánok ezek között nem szerepelnek. Így valószínű, hogy a gótok uralma alatt álló terület a Dont sohasem érte el, s a Don és Donyec közti terület mindvégig az alánok kezében maradt.

Erre utalnak azok a forrásadatok is, amelyek a hunok hódításait leírják. Ammianus szerint *Huni pervasis Halanorum regionibus, quos Greuthungis confines Tanaitas consuetudo cognominavit . . .* támadnak a gótokra. Itt szemmel láthatólag nagyobb területről (*regiones*) van szó, úgyhogy a *Tanaitas* megjelölés nyilván az alánoknak a Don mindkét partján való megtelepedésén alapszik. Még világosabb Iordanesnek Priskosra visszamenő tudósítása: *nam mox ingentem illam paludem transierunt (sc. Hunni), ilico Alpidzuros, Alcildzuros, Itimaros, Tuncarsos et Boiscos, qui ripae istius Scythiae insedebant, quasi quaedam turbo gentium rapuerunt. Halanos quoque . . . subiugaverunt.* A történet Agathiasnál megőrzött változata azt is megmondja, hogy a Maiotison való átkelés a Kercsi szoroson át történt. Legutóbb N. I. Sokol'skiy ásatása, és régészeti megfigyelései igazolták az antik forrásoknak ezt a tudósítását, amely szerint a hunok útja a keleti gótok ellen a Taman-félszigeten, a Kercsi szoroson s a Krim-félszigeten keresztül vezetett. E történeti adatok tehát arra mutatnak, hogy a Krim-félszigetről előtörő hunok a Dnyeper és a Don közötti területen különböző török törzseket és alánokat találtak s ezek legyőzése után már a keleti gótok Dnyeper-vidéki központi területeit támadták meg.

Éppen ez teszi érthetővé, hogy a keleti gótok szervezett ellenállást alig tudtak kifejteni s nagy részük meghódolt a hunoknak. Szervezett ellenállásra csak később, az *Erac* folyónál került sor. Minthogy Konstantinos Porphyrogenetos egyik helye szerint a *Phasis* folyót hívták *Erax*-nak, még újabban is

felmerült az a fantasztikus elmélet, hogy a keleti gótok és hunok küzdelme a Kaukázusban zajlott le. A történeti összefüggésből azonban világos, hogy az *Erac* folyónak valahol a Dnyeper és a Dnyeszter között kellett lennie, mert a keleti gótok innen már a Dnyeszter mögé vonultak vissza. Valójában az *Erac*, *Erax* folyónév iráni eredetű s iráni **Araxš* alakra megy vissza. Ez utóbbi színnév, s így természetes, hogy számos különböző folyót jelölhettek vele.

A hunok megjelenésével kapcsolatos események keretében tehát az alánok a Dontól nyugatra s az Azóvi-tengertől északra eső területen jelennek meg, ezt tekinthetjük tehát elterjedésük nyugati határának a hun támadást megelőző időben. A hunok támadása következtében, mint ismeretes, az alánok egyes csoportjai részben a keleti gótokkal, részben a vandálokkal, részben pedig a hunokkal együtt Közép- és Nyugat-Európába is eljutottak. A római és a bizánci történetírás ezeknek az alán csoportoknak a sorsára vonatkozólag számos adatot tartalmaz. Ugyanakkor a Kelet-Európában maradt alánokra vonatkozólag a kaukázusiak kivételével csak szórványos adataink vannak. A régészeti és őstörténeti kutatás azonban több területen számol az alánok továbbélésével, így célszerű az egyes területekre vonatkozó adatokat megvizsgálnunk, mennyiben támasztják alá a felmerült feltevéseket.

A VI. század közepe táján a Fekete-tengertől északra Iordanes szerint a bolgárok éltek: ... *distendunt supra mare Ponticum Bulgarum sedes*. A *Bulgares* név használata azonban ebben az időben még nem korlátozódik meghatározott ethnikai tartalomra. Valójában, mint Prokopios részletes tudósítása kifejti, e korban a Duna és a Don közé eső területet a kutrigurok törzsszövetsége tartotta hatalmában. Később az avarok legyőzték a kutrigurokat, s azoknak egy része velük együtt a Kárpátok medencéjében telepedett le. Zömük azonban továbbra is régi területén maradt s az avar birodalom keretébe tartozott a VII. század elejéig, amikor a Kubán-vidéki bolgár királyság hatalma alá került. A VII. század közepe táján azonban a Kubán-vidéki bolgár királyság felbomlik, területe a kazárok uralma alá kerül, a bolgárok egy része (onogundur-bolgárok) nyugatra vándorol. A VIII. század elején a kazárok elfoglalják a Krim-félszigetet is, valószínű, hogy ekkor már az Azóvi-tengertől északra eső területre, azaz a kutrigurokra is kiterjesztik hatalmukat.

Aligha vitatható, hogy ezek a történeti események a terület ethnikai képét befolyásolhatták. Az avarokkal kutrigurok is vonultak nyugatra, ugyanez feltehető a bolgárok szétvándorlásával kapcsolatban is — erre utal Theophanesnek az a tudósítása, amely szerint Kobratosnak, a «régi Nagy Bulgária» uralkodójának második fia, Kotragos, a Dontól nyugatra vándorolt —, és lehetséges, hogy Kubán-vidéki bolgárok, majd kazárok is telepedtek meg helyettük a Donyec-vidéken. Ezeknek a feltehető ethnikai változásoknak a mértékére vonatkozólag egyelőre nem rendelkezünk támpontokkal. A kutrigur népnév a VII. század végétől már nem szerepel a forrásokban. Ennek oka részben az lehet, hogy a kutrigurok önálló politikai szerepe megszűnt a kazár uralom alatt, de arra is lehet gondolni, hogy a VIII. század folyamán fokozatosan letelepedtek s ez törzsi szervezetük meggyengüléséhez vagy felbomlásához vezetett.

Az Azóvi-tengertől északra elterülő vidék ethnikumának kérdése két szempontból is fontos. Egyrészt ezen a területen alakul ki és él 750—900 között a Saltovo-Majackoe-i kultúra, másrészt pedig e terület fontos szerepet játszott a honfoglalás előtti magyarok ethnogenezisében. Simon de Keza «Gesta Hungarorum»-jában leírja a magyarok őstörténetét és őshazájukat a

Krim-félszigetre teszi, ahová Hunort és Mogort egy gímszarvas csalogatja be. A történet megformálásában a szerző Iordanesnek a hunok eredetére vonatkozó és Priskosra visszamenő fejtegetéseit veszi alapul s még az *Alpzuros* (Iordanesnél *Alpidzuros*) népvét is átveszi tőle. Egyébként azonban a feldolgozott hagyományanyag független Iordanes elbeszélésétől s helyenként ellentmondásban is áll azzal. Ebből a régi hagyományból származik az elbeszélésnek az a részlete, hogy Hunor és Mogor egyszer kijönnek a Maeotis mocsaraiból (szerző tudja, hogy ez csak a Perekopi földszoroson történhet, mert ezt írja: *regio . . . Maeotida . . . , quam undique pontus praeter vadum unum parvissimum giro vallat . . .*) és egy puszta helyen *Belar* fiainak feleségeire és gyermekeire bukkantak, akik között ott volt *Dula* alán fejedelem (*princeps Alanorum*) két leánya is. Ezeket *Hunor* és *Mogor* vette feleségül, tőlük származnak a hunok és a magyarok.

Az elbeszélés legfontosabb eleme szempontunkból az, hogy a benne megőrzött hagyomány vagy a szerző aktuális ismeretein alapuló elképzelése szerint az Azóvi-tengertől északra fekvő vidéken bolgárok (*Belar* < *bulyar*) és alánok éltek. Hogy ebbe a szerző aktuális ismeretei is belejátszhattak, azt a Donról adott leírása bizonyítja: *fluvius siquidem Don in Scitia oritur, qui ab Hungaris Etul nominatur . . . qui tandem in planum effluens currit terram Alanorum . . .* Simon de Keza tehát tudott az eredetmondától függetlenül is arról, hogy a Don az alánok földjén folyik keresztül. Így az eredetmonda nyilván helyesen őrizte meg a Don és Dnyeper közötti terület VII—VIII—IX. századi ethnikai képét. E területen vagy legalább is annak egy részén *bolar* ~ *belar* név alatt a kutrigurok és bolgárok bizonyára már egybeolvadt leszármazottai és a *dula* nevet viselő alánok éltek. E két ethnikum alkototta a Saltovo-Majeckoe-i kultúra populációját.

Hogy az alán ethnikai elem a Krim-félszigeten, az Azóvi-tengertől északra fekvő területen, a Don torkolat vidékén, a Don-Volga könyök táján és a Volga alsó folyása mentén ebben a korban még számottevő volt, azt még a jóval későbbi korból származó adatok is világosan bizonyítják. Különösen sok adatunk van a Krim-félsziget alán lakosságára vonatkozólag. Rubruk alánokkal találkozott a Krimben, s Sevastopoltól északra alánokról tudósít Theodoros alán püspök. A félsziget egy része a középkorban az *Alania* nevet viselte. Különösen fontosak az alán lakosságról tanúskodó helynevek, mint *As* (falu), *As* (dülönév), *Terekli As*, *Tabuldy As*, *Temes As*, *Böyük As*, *Küçük As* stb., amelyek egyúttal már az alánok fokozatos eltörökődését is mutatják.

A magyar eredetmonda történeti elemeinek értékelése szempontjából különösen fontos, hogy az alán *Dula* nemzetséget éppen ezen a területen az alánok megjelenésének időpontjától kezdve ki tudjuk mutatni. Tanaisban, amelynek lakossága jelentős részben alánokból állott, a III. század elején három adatunk is van a *Dulas* névre. Ezt újabban Zgusta a görög *dulos* 'rabszolga' szóból akarta magyarázni. Ez az elgondolás azonban megbukik azon, hogy e görög szó személynévként csak *Dulos* (férfi) vagy *Dule* (nő) alakban fordul elő. De tárgyilag is lehetetlen ez a feltevés. A *Dulas* nevet ugyanis előkelő réteghez tartozó, feliratokat állító személyek viselik. Közülük kettőnek a fia is iráni nevű, a harmadiknak viszont apja görög nevet visel. Teljesen valószínűtlen, hogy egy alán előkelő a fiának a görög *Dulos* 'rabszolga' nevet adta. Így semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy mindhárom esetben az alán *Dula* név görögösített alakjával van dolgunk, s e név társadalmi rangjelző szerepét az is bizonyítja, hogy egy görög ebben az alán környezetben fiának

éppen ezt az alán nevet adta. Ennek alapján fel kell tennünk, hogy a Don tor-kolat vidékén már a III. századtól kezdve élt egy alán *Dula* nemzetség, amely-nek egyes tagjai Tanaisba is beköltöztek s ott megtelepedtek. A későbbi száza-dok során e nemzetség a Don és Dnyeper között élő alánok körében vezető sze-repre tehetett szert s róla az egész alán csoportot esetleg *Dūlatā*-nek nevezték. A *Dula* név és a *Dūlatā* család- vagy nemzetségnév egyébként az oszétek köré-ben korunkig fennmaradt.

A magyarok 830 tájától kezdve az arab és bizánci források tanúbizony-sága szerint a Duna és a Don = Etil közötti terület birtokában voltak. Ekkor alakulhattak ki azok a kapcsolatok a Saltovo-Majackoe-i kultúra kutrigur-bolgár és alán ethnikumával, amelyek azután az eredetmonda *Belar* és *Dula* alakjában és nevében, valamint a magyar nyelv alán és bolgár—török jöve-vényszavaiban csapódtak le. Mivel a volgai bolgárok nevének *-y-* nélküli vál-tozatát csak 1132 tájáról tudjuk kimutatni, arra kell gondolnunk, hogy a Maeotis-i bolgárok nyelvében ez az alak már a IX. században kifejlődött, s a magyarok ezt az alakot tőlük, nem pedig a volgai bolgároktól vették át. E mellett szól az a körülmény is, hogy a magyarok az alánok *āsi* nevét is a bolgár hangfejlődést mutató *vasiān* (*-ān* képzővel) alakban ismerték meg, azaz a Maeotis-i bolgárok által használt névalakot vették át. Amikor a magyarok nyugatra húzódtak, a Saltovo-Majackoe-i kultúra területéről csatlakozhattak hozzájuk azok a bolgár és alán elemek, amelyeknek neve Magyarországon a *Bolyar*, *Vasian* és *Lad*, *Ladān* ill. *Aslar* alakban őrződött meg a helynevekben.

A Saltovo-Majackoe-i kultúra területétől ÉÉK-re feküdt az arab források szerint a *burtās*-ok földje, amely délen a kazár fővárostól 20 napi járóföldre kezdődött, északi határa pedig 3 napi járásra esett a volgai bolgárok területé-től. Mivel utóbbi a Čirimšān folyótól kezdődött, a *burtās*ok északi határa valahol a Volga-hurok táján lehetett, míg területük dél felé bizonyára Sarato-von túl nyúlt. A *burtās*ok földjének kiterjedése 17×17 napi járóföld volt, nyugaton tehát elérhette az Oka felső folyását vagy annak mellékfolyóit.

A *burtās*okat a tudományos irodalom általában a mordvinokkal azo-nosítja. Ennek az elméletnek azonban áthidalhatatlan nehézségei vannak. Így nem igazolható elsősorban a mordvinok **mrtāsa-* 'emberevő' nevének létezése. Ez egyébként is óiráni alak volna, amely ebben a formában a középkorig semmiképpen sem maradhatott volna fenn. Még nagyobb nehézséget jelent az a tény, hogy a mordvinok keleti határa a XVI. századig a Szura folyó volt, s hogy az óoroszkronikák szerint a mordvinok település-területe egészében az Oka és a Szura folyók közé esett. Így a *burtās* és a mordvin terület a IX—X. században világosan elhatárolható egymástól, s a *burtās*ok nevét őrző *Burtas* folyó, amely a Cna mellékfolyója, továbbá a Kadomnál és Krasnos-lobodsknál fennmaradt *Burtas* és *Burtasy* helynevek nyilvánvalóan a *burtās*ok legészaknyugatibb határát jelzik, ahol ilyen helynevek keletkezése az idegen (mordvin?) nyelvi környezetben indokolt volt. Így a *burtās*ok azonosítását a mordvinokkal elfogadhatatlannak kell tartanunk.

Évekkel ezelőtt Perényi J. vetette fel azt a gondolatot, hogy a *Burtās* név végződésében nem az alánok *ās* nevével van-e dolgunk. Ez a lehetőség természetesen csak akkor igazolható, ha a név első részét is kielégítően meg tudjuk magyarázni. A *Burtās* névnek két orthográfiai hagyománya van az arab-perzsa földrajzi irodalomban: *br'ts* és *br'd's* ill. *br'd's*. Ezek alapján a *Burtās*, *Burdās* alakok mellett *Buratās*-szal vagy *Buradās*-szal is számolha-tunk, amely később a fennmaradt helynevek tanúsága szerint *Burtās*-szá

vonódott össze. Így a név első elemében egy alán *Buratä* ill. *Boratä* alakot láthatunk, amelyhez az *ās* népnév járult. A *Boratä* név jólísmert az oszétek mondai hagyományában mint a *nart*-ok egyik nemzetsége. Kézenfekvő arra gondolni, hogy e hagyományban a *Boratās*-ok történeti emléke őrződött meg. Így a burtāsokban nagy valószínűséggel egy jelentős alán csoportot láthatunk, amely sajátos ethnikai arculatát legalább is a X. századig megőrizte.

Míg a burtāsokban és a Maeotis-i alánokban olyan alán csoportokat láthatunk, amelyek lényegében véve az alánok régi településterületein maradtak vagy attól nem távolodtak el messze nyugat felé, addig a Prut vidékén a XI. századtól(?) kimutatható alán csoport valószínűleg csak a magyarok nyugatra vonulása után került erre a vidékre. E csoport jelentékeny lehetett, mert a Prut folyó róla az *Alanus fluvius* nevet kapta s emléküket őrzi az óorosz *Jasbsktijb torgo* 'Jász vásár' helynév, továbbá a Dnyeszter balpartján fekvő *Jasska* falu neve. Valószínűnek látszik, hogy a kunokkal Magyarországra beköltözött jászok ebből az alán csoportból szakadtak ki. Magának a csoportnak az eredetére vonatkozólag csak a magyarországi jászok nyelvemlékeire támaszkodhatunk. Ezek arra mutatnak, hogy ez az alán csoport a kelet-európai alánok nyugati részéből szakadhatott ki. Így legvalószínűbb arra gondolnunk, hogy ezek a jászok a kunok megjelenése idején szakadtak el a Maeotis-i alánoktól, vándoroltak nyugatra és telepedtek meg a Prut és a Dnyeszter mentén.

E rövid áttekintés azt mutatja, hogy az alán ethnikum a korai középkor folyamán még jelentős szerepet játszott Kelet-Európa népeinek ethnogenezisében és anyagi kultúrájának fejlődésében, mégha önálló politikai alakulatot csak a kaukázusi alánok tudtak is létrehozni.